

EXPRESII VERBALE LITURGICE ÎN CARTEA APOCALIPSA*

PR. DRD. LAURENȚIU URIAN**

ABSTRACT: The following study analyzes the liturgical verbal expressions, as well as two dialogues, the initial one and the other final, considered by many scholars to be liturgical. We will interpret the texts considered to be textual clues of interaction with listeners. Apocalypse of St. John the Theologian impresses through many liturgical elements. Throughout the book we discover a way of praying and address to God that uses vocabulary and style of worship. We find doxologists, hymns, prayers and other literary forms that are specific to liturgical hymnology. Words like "Halleluia", "Amen" and expressions such as "Grace to you and peace" (Rev. 1, 4), "Come, Lord Jesus!" (Rev. 22, 20), "Holy, Holy, Holy" (Rev. 4, 8) are among many others most evidently present in the First Church Liturgy and even in the Jewish Liturgy. The hagiographer of the Revelation often expresses in words and appreciates the relationship with God through the language of the liturgy. Revelation is probably the book of the New Testament that contains the highest explicit concentration of liturgical elements.

KEYWORD: liturgical elements, Revelation, liturgical dialogue, textual clues, primary Church.

PRELIMINARII

Încă de la prima lectură, Apocalipsa Sfântului Ioan Teologul impresionează prin multele elemente liturgice. Este probabil cartea Noului Testament ce conține cea mai mare concentrație explicită de astfel de elemente, care de-a lungul timpului au fost interpretate de mai mulți cercetători¹.

* Studiul de față a fost redactat sub coordonarea Pr. Prof. Univ. Dr. Stelian Tofană, care și-a dat avizul pentru publicare.

** Doctorand la Școala Doctorală de Teologie „Isidor Todoran”, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, email: urian.laurentiu@yahoo.com.

¹ Otto A. PIPPER, „The Apocalypse of John and the Liturgy of Ancient Church”, coll. *Church History* 20, nr. 1 (martie), Cbringe University Press, 1951, pp. 10-22; Lucetta MOWRY, „Revelation 4-5 and Early Christian Liturgical Usage”, în: *Journal of Biblical Literature*, LXXI (1952), pp. 75-84; Allen CABANISS, „A Note on the Liturgy of the Apocalypse”, în: *Interpretation*, 7 (1953), pp. 78-86; Massey Hamilton Jr. SHEPHERD, *The Paschal Liturgy and the Apocalypse*, coll. *Ecumenical Studies in Worship*, 6, John Knox Press, Richmond, 1960; Klaus-Peter JÖRNS, *Das Hymnische Evangelium: Untersuchungen zu Aufbau, Funktion und Herkunft der Hymnische Stücke in der Johannesoffenbarung*, Gerd Mohn, Gütersloh, 1971; Pierre PRIGENT, *Apocalypse et Liturgie*, coll. *Cahiers Théologiques* 52, Editions Delachaux et Niestlé, Neuchâtel (Suisse), 32 Grenelle, Paris VIIe, 1964; Édouard COTHENET, „Liturgie Terrestre et Liturgie Céleste d'après L'Apocalypse”, în: *Exégèse et Liturgie*, coll. *Lectio divina*, 133, Edition du Cerf, Paris, 1988, (pp. 263-286); David E. AUNE, „The Influence of Roman Imperial

După părerea lui Carlo Manunza, profesor de Teologie Biblică la Facultatea de Teologie din Napoli, elementele liturgice menționate în mod direct sunt multe și atât de clare încât este posibilă distingerea lor în diferite categorii, în funcție de rolul pe care îl joacă: templu, altar, tămâie, acestea având o utilizare care trimite la liturghie.

Următorul palier care face trimitere la liturghie este alcătuit din descrierea celebrărilor care se folosesc de elemente de cult. Acest lucru, susține Carlo Manunza, indică faptul că această carte, prin intermediul vedeniei sfântului autor, intenționează să introducă în relatare o liturghie. Argumentația este susținută cu două exemple deosebit de evidente: actul tămâierii și cel al închinării sau prosternării.

EXPRESII VERBALE LITURGICE

De-a lungul cărții descoperim un mod de rugăciune și adresare lui Dumnezeu care folosește un vocabular și un stil de cult. Cuvinte precum Aliluia, Amin și expresii precum: „Har vouă și pace” (Ap 1, 4), „Vino, Doamne Iisuse!” (Ap 22, 20), „Sfânt, Sfânt, Sfânt” (Ap 4, 8) sunt printre multe altele cele mai evident prezente în Liturghia Bisericii primare și chiar în Liturghia iudaică. Aghiograful Apocalipsei exprimă adeseori în cuvinte și apreciază relația cu Dumnezeu prin limbajul liturghiei. Fenomenul este atât de larg răspândit încât nu necesită detalii suplimentare².

Nu este doar o chestiune de vocabular. Cartea conține în fapt imnuri propriu-zise. Găsim doxologii, rugăciuni și alte forme literare care sunt specifice imnologiei liturgice. Acestea sunt adeseori adresate lui Dumnezeu în mod explicit de unul sau mai mulți închinători ai cetelor cerești. Doxologia din Ap 19, 1-8 este elocventă în acest sens. Ea are elementele clare ale unui imn: introducerea prin verba dicendi (combi-

Court Ceremonial on the Apocalypse of John”, în *Biblical Research* 28 (1983), pp. 5-26; David E. AUNE, *Revelation 1-5*, coll. *Word Biblical Commentary*, vol. 52a, Word Books, Dallas, 1997; David E. AUNE, *Revelation 6-16*, coll. *Word Biblical Commentary*, vol. 52b, Thomas Nelson, Nashville, 1998; David E. AUNE, *Revelation 17-22*, coll. *Word Biblical Commentary*, vol. 52c, Thomas Nelson, Nashville, 1998; Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana – Studio esegetico-teologico di Ap 1, 9-16; 3, 14-22; 13, 9-10; 19, 1-8*, Roma, 2012; Ardea Caviggiola Russo, *Behind the heavenly door: earthly liturgy and heavenly worship in the Apocalypse of John*, University of Notre Dame, Indiana, 2009; IERÓTHEOS, Mitropolit al Nafpaktosului, *Teologia post-patristică și experiența bisericăscă a Sfinților Parinti*, trad. de Tatiana Petrache, Sophia, București, 2019; Erik PETERSON, *The Angels and the Liturgy*, translated by Ronald Walls, Herder and Herder, New York, 1964; Günther BORNKAMM, „The Anathema in the Early Christian Lord's Supper Liturgy”, în: *Early Christian Experience*, trad. P. L. Hammer, SCM Press, London, 1969, pp. 169-176; Geoffrey J. CUMING, „Service-Endings in the Epistles”, *New Testament Studies*, 22 (1975-1976), pp. 110-113; Ugo VANNI, *Apocalipsis. Una assemblea litúrgica interpreta la historia*, Editorial Verbo Divino Avda. de Pamplona, Estella, 1998; Ugo VANNI, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation”, în *New Testament Studies*, 37 (1991), pp. 348-372, lucrarea anterioară a lui Vanni, care tratează subiectul mai detaliat, se intitulează *L'Apocalisse: ermeneutica, esegeși, teologia*, în *Supplementi Rivista Biblica*, nr. 17, Edizione Dioniana, Bologna, 1988¹, (1991²), (retipărită în 1998, 2001), pp. 100-114; Michael Aelred KAVANAGH, *Apocalypse 22:6-21 as Concluding Liturgical Dialogue*, Pontificia Università Gregoriana, Roma, 1984; David L. BARR, „The Apocalypse as Oral Enactment”, în *Interpretation*, 40 (1986), pp. 243-256.

² Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 10.

nate pentru a sublinia glasul puternic), închinarea până la pământ (v.4), lauda expresă (pornind de la diversele exclamații Aliluia!), motivul laudei (v. 2: „Pentru că...”; v.7: „căci a venit...”) și caracterul responsorial. În special acest ultim element sugerează contextul, sau cadrul liturgic³.

Cu privire la imne, putem adăuga un alt element stilistic, care în mod clar face trimitere la liturghie: interacțiunea dialogică între personaje diferite, care împreună se adresează lui Dumnezeu în forme de cult. Ne referim la Ap 1, 4-8 și 22, 6-21, cele două fragmente care se află în debutul și, respectiv, în finalul cărții și care au fost numite „dialoguri liturgice”⁴. Multitudinea personajelor din text, stilul și vocabularul caracteristic cultului, precum și prezența bruscă a unei laude la persoana I plural, reprezintă, foarte probabil, locuri dintr-un dialog de cult dintre cei care citesc și cei care ascultă lectura. Aceasta reprezintă nivelul existenței unei liturghii diferite și ulterioare decât anterioară. Dialogul între diferiți factori implicați și provocarea sau impulsivitatea lor responsorială de a se angaja public în dialog, pare să producă unele implicații importante în înțelegerea și fructificarea cărții în sine: ea trece de la relatarea unei liturghii, la celebrarea unei liturghii, în actu exercito. Ipoteza de a vedea întreaga carte o mare liturghie care implică ascultători este plauzibilă⁵.

INDICII TEXTUALE ALE INTERACȚIUNII CU ASCULTĂTORII

Citirea publică, cu voce tare, a fost forma obișnuită a accesului la cărți în antichitate, când citirea privată și tăcută a fost mai puțin frecventă și răspândită. Scrierile Noului Testament, începând cu epistolele Sf. Ap. Pavel, în conformitate cu această utilizare, au fost destinate pentru a fi citite cu voce tare în cadrul adunării eclesiale. Acest aspect rezultă în mod clar și din diferite fragmente ale cărții noastre. Vom insista asupra a trei dintre ele și vom sublinia faptul că informațiile lor erau destinate unei adunării.

„Fericit este cel ce citește și cei ce ascultă cuvintele proorociei” (Ap 1, 3).

Prima dintre cele șapte Fericiri ale cărții (Ap 1, 3) vizează un grup compus dintr-un cititor și ascultători ai cuvintelor proorociei, păzitori și împlinitori a ceea ce a fost scris în ea. Singura care-l unește pe cititor cu ascultătorii este considerată de autorul cărții ca fiind adunarea în care se lecturează public⁶. „Cuvintele proorociei” indică cartea în sine, iar termenul „proorocia” se referă la conținutul cărții în cinci dintre cele șapte apariții. Această fericire revine spre sfârșitul cărții, în cap. 22, 7: „Fericit cel ce păzește cuvintele proorociei acestei cărți!”, doar că din cele trei verbe prezente în cap.

³ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, pp. 10-11.

⁴ A se vedea Ugo VANNI, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, pp. 348-372; Michael Aelred KAVANAGH, *Apocalypse 22:6-21 as Concluding Liturgical Dialogue...*; Carlo Manunza, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 10-33.

⁵ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 11-12.

⁶ Ugo VANNI, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, p. 348.

1, 3 și anume: citește, ascultă, păzesc, cap. 22, 7 reține doar al treilea verb și anume „păzește” - ὁ τηρῶν. Întrucât cartea a fost citită și auzită, rămâne doar apelul pentru păzirea mesajului ei, a cuvintelor proorociei⁷.

În plus, afară de citirea publică, această fericire pare să ofere anumite indicii cu privire la specificul adunării celor care ascultă. Notăm mai întâi că „cuvintele proorociei...cele scrise în aceasta” coincid cu cuvântul lui Dumnezeu, aspect ilustrat de versetul precedent (v.2), unde Ioan, scriitorul, este prezentat ca fiind cel „care a mărturisit cuvântul lui Dumnezeu și mărturia lui Iisus Hristos”. Obiectul ascultării are astfel o importanță și o solemnitate considerabilă care se transmite odată finalizat, martorului. În special, într-un mediu legat de lumea iudaică, citirea și interpretarea publică a Cuvântului lui Dumnezeu trimit la liturghie. Acest lucru este atestat de mai multe fragmente din Noul Testament (FA 15, 21; 13, 27; Lc. 4, 16-30), de Filon și de mărturiile rabinice⁸.

Termenul proorocia (προφητεία) merită o atenție specială. În Ap 19, 10, „duhul proorociei” pe care profetul îl posedă este identificat cu „mărturia lui Iisus”, lucru pe care tocmai l-am constatat când am vorbit despre identitatea dintre cuvântul lui Dumnezeu și conținutul cărții. Ne interesează să arătăm că Apocalipsa Sf. Ioan poate fi prezentată prin intermediul termenului de proorocie și că în secolul I d. Hr. acest termen trimitea la Sf. Liturghie. Puținele informații ajunse până la noi despre primele proorocii creștine le definesc ca fiind în primul rând niște harisme, care ar putea fi experimentate într-un grup (1 Co 12-14; FA 2, 4-21; 19, 6; Didahia 11, 7-12; Herma, Porunca a XI-a, Sf. Iustin Martirul și Filosoful, Dial. XXXIX). Proorociile au fost transmise comunității adunate în comuniune liturgică (1 Co 12, 28; Didahia 15, 1; Herma, Porunca a XI-a, 9), care le-a supus unui control (1 Co 14, 29), profesii fiind bine primiți în comunitate. Legătura dintre proorocie și cult a fost prezentă în Vechiul Testament (1 Par 25, 1-6; 4 Rg 23, 2). Deosebirea duhurilor, care cuprindea atât profetia (în 1 Co 12, 8-10, deosebirea duhurilor urmează imediat proorocia), cât și discernământul între adevăratele și falsele proorocii (1 Tes. 5, 19-22), a fost celebrată în mod public în cultul de la Qumran și este o practică atestată ca provenind din Vechiul Testament⁹.

Perechea de cuvinte „cel ce citește” și „cei ce ascultă” este un indicator valoros. În cadrul cultului, Sf. Iustin Martirul și Filosoful¹⁰ menționează în mod clar lectura în public, urmată de un comentariu parenetic din partea întâistătătorului adunării. Aceeași situație este oferită de rugăciunile liturgice ale cap. IX-X din Didahia: un în-

⁷ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 12.

⁸ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, pp. 12-13.

⁹ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, pp. 13-14.

¹⁰ SF. IUSTIN MARTIRUL ȘI FILOZOFUL, *Apologia Întâi*, coll. PSB 2: *Apologeți de Limbă Greacă*, traducere, introducere, note și indice de Pr. Prof. T. BODOGAE, Pr. Prof. Olimp CĂCIULĂ, Pr. Prof. D. FECIORU, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, București, 1980, p. 71.

tâistătător care citește și poporul care ascultă și răspunde: Amin¹¹. Sf. Ap. Pavel, în încheierea unora dintre epistolele sale, recomandă citirea lor publică comunităților adunate în comuniune (Col 4, 16; 1 Tes 5, 27)¹².

Aceeași formulă a fericirii (Ap 1, 3), care se referă deosebit la un subiect singular și la unul plural, este foarte probabil liturgică, în special în lumina verbului τηροῦντες. Presiunea parenetică pe care macarismul o exercită asupra ascultătorului corespunde modului în care acționează întâistătătorul adunării în pasajul tocmai citat din Sf. Iustin („... sfătuiește și îndeamnă la imitarea acestor frumoase învățături”) și revine în cele din urmă cu un text omiletic pseudoclementin¹³.

Acest verset constituie, prin urmare, un prim indiciu textual explicit al faptului că această carte a fost scrisă spre a fi citită într-un ansamblu de cult, într-un mod caracteristic de citire-ascultare și de interacțiune cititor-ascultător, așa după cum rezultă.

„Afară închinătorii la idoli” (Ap 22, 15).

În cap. 22, 15 întâlnim o altă adresare directă, o abordare care implică ascultători, ceea ce sugerează un cadru de cult. Este vorba despre excluderea celor care dețin o conduită morală incompatibilă cu credința, apoi cu cultul care, probabil, se află în plină desfășurare: „Afară câinii și vrăjitorii și desfrânații...”. Sentința este situată într-un discurs direct care vine să completeze fericirea precedentă și se încadrează între două fraze care folosesc persoana I a lui Hristos, aspect care determină adverbul „afară” să sune mai mult decât o constatare, sau un blestem. Să fie un imperativ. Lista de vicii care urmează amintește de cadru liturgic al botezului, când au fost enumerate elementele unui comportament incompatibil cu apartenența obținută prin intermediul ritualului de inițiere. În Ap 21, 8, o altă listă mai largă cuprinde și lista de vicii din 22, 15 și atrage ca urmare a comportamentului condamnat o amenințare, un blestem (iezer, foc, pucioasă). Lista respectivă este complementară promisiunii de recompensă din 21, 7, aceasta din urmă oferă, printre altele, apa vieții (în paralel: pomul vieții din 22, 14), element specific liturghiei baptismale. În 22, 15, prin intermediul adverbului „afară”, care aparține vorbirii directe, amenințarea păcătoșilor devine imperativă, cerând excluderea propriu-zisă din comunitatea sacramentală¹⁴. Cu toate acestea, trimiterea la promisiunile fericite din 22, 14 care preced v. 15, fac ca acesta din

¹¹ A se vedea Învățătură a celor Doisprezece Apostoli, cap. IX-X, în coll. *PSB 1: Scrierile Părinților Apostolici*, trad. note și indici de Pr. D. FEȚIORU, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, București, 1979, pp. 29-30.

¹² Sf. CLEMENT ROMANUL, Omilie, numită a doua Epistolă către Corinteni, capitolul XIX, 1, în coll. P.S.B. 1 : Scrierile Părinților Apostolici, trad., note și indici de Pr. D. FEȚIORU, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe, București, 1979, p. 103: „Deci, fraților și surorilor, după cuvântul Dumnezeuului adevărului, vă citesc această cuvântare, ca să fiți cu luare aminte la cele scrise, spre a vă mântui și voi și acela dintre voi care vă citește”.

¹³ „Fericii sunt cei care dau ascultare acestor porunci”, se spune în Sf. Clement Romanul, *Omilie, numită a doua Epistolă către Corinteni...*, XIX, 3-4, p. 103.

¹⁴ Este o practică care a rămas mult timp în liturghia Bisericii Apusene: o celebrare euharistică în curs de desfășurare era întreruptă în cazul prezenței sau a intrării unui excomunicat în biserică.

urmă să fie ascuns, în umbră, inclusiv porunca de a ieși adresată celor păcătoși. De fapt, ne-am fi așteptat ca o completare la o fericire (binecuvântare) să fie un blestem și nicidecum o poruncă de a ieși. Adverbul „afară” își păstrează aproape întotdeauna în Apocalipsă înțelesul deplin fizico-spațial. De altfel, vocea întâistătătorului adunării, sau a celui care citește, impune ieșirea din locul celebrării pentru cei care au un comportament incompatibil. Întâlnim o paralelă¹⁵ în Didahia 9, 5; 10, 6; 14, 2¹⁶.

„Și cel ce aude să zică: Vino!” (Ap 22, 17).

În Ap 22, 17 întâlnim o trimitere liturgică chiar mai explicită: „Și cel ce aude să zică: Vino!” Ugo Vanni susține că e „cea mai convingătoare dovadă a unui dialog”¹⁷. Este o solicitare directă: dorește ca fiecare ascultător să acționeze imediat și să repete exact invitația față de mire: Vino! Același interlocutor este apoi privit ca o persoană căreia îi este sete și e invitată să vină și, dacă dorește, să ia în dar apa vieții. Dovada literalmente a unor norme de conduită ne permite să afirmăm că ne confruntăm cu o adevărată și specifică regulă. Nuanța liturgică este chiar mai clară, atât în lumina contextului, fiind o secvență cunoscută din liturghia Bisericii primare, cât și în ceea ce privește mențiu-neea Bisericii (Mireasa) și a Duhului, care vom vedea că face trimitere la liturghie. Și alte elemente conduc în aceeași direcție. Dacă ne gândim doar la verbul a veni (ἔρχομαι), sau la numele și titlurile divine și la insistența dimensiunii eshatologice în carte, ne dăm seama că studii documentate au dovedit legătura dintre aceste elemente și cult. Aceste exemple sunt suficiente pentru scopul pe care-l urmărim¹⁸.

DIALOGUL LITURGIC INIȚIAL (AP 1, 4-8) ȘI FINAL (AP 22, 6-21)

Cercetarea dialogului liturgic inițial (Ap 1, 4-8) a făcut parte din preocupările repetate ale lui Ugo Vanni¹⁹. La prima vedere constatăm că primele cinci ver-sete au numeroase elemente eterogene. Apar mai multe solecisme²⁰ și mai multe salturi în structura gramaticală²¹, care pot deruta pe orice cititor modern.

¹⁵ Imperativul: *afară din adunarea liturgică* rezonează ca și în cazul pasajelor care vor fi amintite din Didahie cu locuri din Noul Testament cum ar fi: Mt 5, 23 și 1 Co 11, 27-29.

¹⁶ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, pp. 16-17.

¹⁷ Ugo VANNU, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, p. 360.

¹⁸ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p.18.

¹⁹ Ugo VANNU, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, pp. 348-372; Ugo VANNU, *L'Apocalisse: ermeneutica, esegesi, teologia*, Bologna: Edizioni Dehoniane, 1988, pp. 100-114; Ugo VANNU, „Un esempio di dialogo liturgico in Ap 1, 4-8”, în *Biblica* 57, nr. 4, Roma, 1976, pp. 453-467.

²⁰ De două ori (1, 4, 8) prepoziția ἀπό este construită nu cu genitivul, ci cu nominativul (ὁ ὄν...); un verb cu valoare nominală se află sub forma de indicativ imperfect, pers. a III-a, nr. singular (ὁ ἦν); în 1, 5 lipsește concordanța dintre numele lui Iisus Hristos (Ἰησοῦ Χριστοῦ -genitiv introdus corect prin ἀπό) și titlurile la care se referă (ὁ μάρτυς, ὁ πιστός, ὁ πρωτότοκος τῶν νεκρῶν καὶ ὁ ἄρχων, în nominativ).

²¹ Astfel, tot în v.5, titulatura lui Hristos (titlurile pe care le-am observat) trece de la nominativ, la dativ (Τῷ ἀγαπῶντι ἡμᾶς καὶ λύσαντι ἡμᾶς), pentru ca apoi să revină la vorbirea despre Hristos

Unii cercetători au vorbit despre un amestec eterogen de texte. Cu toate acestea există semne clare ale unității stilistice²². Construcția profetică din 1, 7 este surprinzător de omogenă în privința timpurilor verbale, cu verbul ἔρχεται la indicativ prezent, care are în carte de multe ori, după cum observă Vanni²³, valoare viitoare. Chiar sugestiva vorbire profetică are omogenitatea sa stilistică. Construcția (ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος) se află și în deschiderea frazei de început a dialogului (v.4-5a) și la sfârșitul ultimei fraze din acest dialog (v.8), fiind de asemenea o incluziune.

Cuvântul ἀμήν de două ori închide o frază care poate fi atribuită unui personaj: în v. 5b-6a, unde se vorbește despre un noi identificat prin exprimările la dativ (Τῷ ἀγαπῶντι ἡμᾶς καὶ λύσαντι ἡμᾶς) și în v. 7, care este o exprimare profetică la pers. a III-a singular, identificată prin omogenitatea pe care tocmai am văzut-o.

În cadrul unei lecturi publice, pauzele și parantezele generate de solecisme, combinate cu modificări ale tonului vocii, ajută la o mai bună înțelegere a semnificațiilor și solemnităților expresiilor.

Probele în favoarea unității textului ne permit observarea unui plan²⁴ al dialogului liturgic de la începutul cărții, structurat pe următoarele elemente:

-A: 4-5a: ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος

-B: 5b-6: ἀμήν

-B': 7: ναί, ἀμήν

-A': 8: ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος

Această structură pare să se suprapună elementelor eterogene fără a le dizolva. Rezolvarea dilemei constă, după Ugo Vanni, în observarea cadrului liturgic, aspect degajat de v. 3: „Fericit este cel ce citește și cei ce ascultă”. Cadrul liturgic exprimă raportul multiplu și simultan în accesul la text atât a cititorului, cât și a ascultătorilor, adăugându-se la aceasta o serie de alte elemente specifice liturghiei²⁵. Această multitudine de elemente în cadrul liturghiei poate constitui un dialog între cititor și adu-

ca subiectul unui verb, la un mod personal (I, 6: καὶ ἐποίησεν ἡμᾶς, indicativ aorist) și din nou un dativ al posesiei (αὐτῷ ἡ δόξα). Apoi, după ἀμήν se întoarce la un mod personal (I, 7: ἔρχεται – indicativ prezent), cu o formulare profetică cel puțin neașteptată. Indicativul prezent este urmat apoi de două verbe la indicativ viitor (καὶ ὄψεται, καὶ κόψονται) care, deși cu diferite subiecte gramaticale, par să se refere la aceeași acțiune, așa cum este descrisă de către prezentul anterior. Apoi, din nou trecere la persoana I singular cu indicativ prezent (I, 8: Ἐγὼ εἰμι), clarificată ulterior prin stipularea profetică „zice Domnul Dumnezeu” (λέγει κύριος ὁ θεός, de asemenea la indicativ prezent).

²² Înlocuirile genitivului (cum ne-am fi așteptat) cu nominativul sunt două, ambele fiind în legătură cu numele divine și titlurile lui Hristos (ὁ ὢν... ὁ μάρτυς) și depind de aceeași prepoziție (ἀπὸ). Cele trei exprimări paralele și introduse de întreitil ἀπὸ (de la) sunt evident unitare. Trecerea la dativ în titulaturile lui Hristos (Τῷ ἀγαπῶντι...) e preluată de dativul pronominal al posesiei (αὐτῷ...), care urmează fraza cu verbul la indicativ (καὶ ἐποίησεν), fiind o incluziune stilistică.

²³ Ugo VANNI, *L'Apocalisse: ermeneutica, esegesi, teologia...*, p. 103.

²⁴ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 22.

²⁵ Am citat deja *Ap 22, 17*; termenul ἐκκλησία păstrează în carte semnificația sa veterotestamentară de adunare chemată în a asculta pe Duhul Sfânt ; cei doi ἀμήν; binecuvântarea din *Ap 1, 4*: χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη, repetată în *Ap 22, 21*.

narea euharistică: „Dialogul... mai mult sau mai puțin articulat, este una din formele literare în care se exprimă liturghia”²⁶.

Astfel, formula de adresare de la început, pe buzele cititorului („Ioan, celor șapte Biserici”), dezvăluie trecerea de la tonul de expunere din versetele precedente (v. 1-2) la unul mult mai direct și convingător, al proclamării solemne (macarismul), care va continua cu salutarea de deschidere a unui adevărat dialog („Har vouă și pace”). Salutarea cititorului înlocuiește expresia „celor șapte Biserici” din formula de adresare cu „vouă”, producând ecoul „noi” sau „nouă” al răspunsului adunării, salt gramatical care împarte în trei pe membrii dialogului, accentuând astfel solemnitatea. Atenția adunării revine de la relația cititor-ascultător la Hristos, de la care a fost abandonată din cauza lui „vouă” din formula de salut a cititorului („Har vouă”). Această expresie întărește, așadar, natura răspunsului de salut către Hristos²⁷.

Cititorul reia cuvântul, anunțând o acțiune profetică („Iată, El vine...”), ca răspuns adecvat la disponibilitatea tocmai declarată de adunare prin laudă și doxologie, confirmate solemn prin „Amin”. Adunarea intervine din nou după formularea profetică, confirmând adeziunea din plin (ναί, ἀμήν)²⁸.

Întărit de această aderare deplină la Cuvânt, cititorul poate da glas cuvintelor directe ale lui Dumnezeu (la pers. I singular), atestate prin evidenta formulare „zice Domnul Dumnezeu” (Ap 1, 8). Vanni afirmă: „Faptul că cititorul vorbește adunării în numele lui Dumnezeu, pune în evidență caracterul concret liturgic al dialogului...[și] implică pe Însuși Dumnezeu în dialog”²⁹.

Astfel, pot fi făcute anumite considerații asupra textului. Unitatea care apare nu este aceea a unei expuneri liniare sau narrative, ci mai degrabă aceea a unui dialog ale cărui părți sunt distincte și contrastante. Tonul general, de solemnitate liturgică, rămâne o bine cunoscută notă unitară. Dificultățile gramaticale invită (sau chiar constrâng) într-un ritm lent, solemn și fragmentat, determinând adunarea în a asculta cu deosebită atenție și concentrare în ceea ce privește rugăciunea, meditația și asimilarea³⁰.

Vanni oferă ca urmare o exegeză. Astfel, pune în lumină în primul rând participarea treptată a partenerilor de dialog la venirea lui Dumnezeu în istorie prin celebrare (laudă, proclamare și părtășie), dar arată și faptul că ei evoluează în înțelegere și apropiere, în relația dintre Dumnezeu și Hristos, pornind de la rolul jucat de Hristos în istoria mântuirii³¹.

Fragmentul cu care se încheie Apocalipsa (Ap 22, 6-21) conține multe asperități și dificultăți. Însăși elucidarea lui este destul de controversată. Fragmentul în cauză

²⁶ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p.22; a se vedea Învățătură a celor Doisprezece Apostoli..., cap. X, 6, p. 30; cf. Ugo VANNI, *L'Apocalisse: ermeneutica, esegesi, teologia...*, p. 106.

²⁷ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 23.

²⁸ Despre diferențele dintre ναί și ἀμήν, a se vedea Ugo VANNI, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, pp. 350-352.

²⁹ Ugo VANNI, *L'apocalisse: ermeneutica, esegesi, teologia...*, p. 107.

³⁰ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 23.

³¹ Ugo VANNI, *L'apocalisse: ermeneutica, esegesi, teologia...*, pp. 112-113.

a fost subiectul tezei de doctorat a lui Michael Alfred Kavanagh, susținută în 1984 la Universitatea Pontificală Gregoriană din Roma, teză pe care am pomenit-o. Ugo Vanni a reiterat concluziile în studiul său³² din anul 1991, dezvoltând unele implicații ale câtorva dintre caracteristicile dialogal-liturgice.

Kavanagh dedică o parte importantă din capitolul al-III-lea al lucrării sale studiului dialogului liturgic. Astfel, el analizează elementele de dialog din cult prezente în cartea Psalmilor, în unele liturghii atestate de sulturile de la Qumran, în Didahia 10, 6 și în Ap 1, 4-8. Dacă în cartea Psalmilor caracterul liturgic al textului poate fi pus în discuție, în Didahie sau în Apocalipsă acesta este evident. Caracterul dialogic al textului este determinat de anumiți indicatori cum ar fi: schimbarea destinatarilor, diferitele construcții de text sub forma întrebare-răspuns, cetele corale, folosirea aclamațiilor, existența diverșilor parteneri de dialog. Frecvența cu care apare verbul a zice (Ap 22, 6, 9, 10, 17a, 17b, 20) are o importanță deosebită în ceea ce privește scopul nostru.

Studierea verbului amintit și a unității literare reassemblează textul în unitate dialogică. Unitatea dialogică își găsește locul în liturghie unde glasurile cititorului (slujitorului) și ale membrilor adunării vorbesc în numele lui Iisus Hristos și al Duhului Sfânt, la fel ca în cazul unui sol ceresc, sau ca în cazul scriitorului Apocalipsei.

Carlo Manunza promovează ideea că autorul Apocalipsei timite direct la o liturghie în actu exercitio și nu doar relatează sau recuperează precum face o sursă literară de mult apusă, dialogul final fiind un text liturgic care aparține acelor texte special concepute pentru a îndeplini o anume funcție într-o situație liturgică dată³³.

CONCLUZII

Caracterul liturgic al Apocalipsei este dat de terminologia specifică liturghiei, terminologie prezentă din abundență în textul nostru, trisaghionul Sanctus fiind doar un exemplu. Forma responsorială a imnurilor, secvența dialogică de la sfârșitul cărții, venirea lui Hristos despre care se face vorbire sunt specifice liturghiei creștine. Există elemente comune între prima descriere a unei liturghii euharistice creștine pe care o întâlnim în Apologia Întâi a Sfântului Iustin Martirul și Filosoful și Apocalipsă, fapt care ne îndreptățește să acceptăm ipoteza că ascultătorii cărții sunt o adunare de cult euharistică.

Textul din Ap 2, 7, 11, 17, 29; 3, 6, 13, 22; 13, 9 («ὁ ἔχων οὖς ἀκουσάτω τί τὸ πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις») arată că Apocalipsa a fost scrisă pentru a fi citită cu voce tare. Ascultătorii nu pot fi alții decât membrii adunării liturgice. Oralitatea specifică Apocalipsei este o caracteristică liturgică.

Participarea oamenilor cu îngerii la cultul ceresc este una dintre ideile specifice ale Apocalipsei. În Biserica primară, Ioan este singurul care afirmă în mod expres participarea cultului creștin la liturghia cerească. Această idee este prezentată clar în Ap 19, 10: „Sunt

³² Ugo VANNI, „Liturgical Dialogue as a Literary Form in the Book of Revelation...”, p. 348-372.

³³ Carlo MANUNZA, *L'Apocalisse come „actio liturgica” cristiana...*, p. 31.

împreună-slujitor cu tine și cu frații tăi, care au mărturia lui Iisus”. Participarea creștinilor la cultul îngerilor a devenit o trăsătură fundamentală a liturghiilor bizantine.

În capitolul 5 din Apocalipsă se arată că Mielul este singurul declarat vrednic să ia cartea din mâna dreaptă a Celui ce șade pe tron și să rupă cele șapte peceti. Această vedenie face trimitere la faptul că profețiile Vechiului Testament nu pot fi înțelese decât prin Iisus Hristos. Această vrednicie este o caracteristică liturgică prezentă în Liturgia Romană, unde Dumnezeu este rugat în rugăciunea dinaintea Evangheliei să-l curețe pe preot ca să fie vrednic să proclame Evanghelia.

Credem că teza susținută de Otto Alfred Piper, conform căreia asemănările care există între Apocalipsă și primele liturghii ale Bisericii creștine se datorează faptului că descrierea „liturghiei cerești” din Apocalipsă a avut ca model liturgia Bisericii primare, este rezonabilă.

Expresia „Eu vin”, care este specific ioaneică, apare de mai multe ori în epistolele adresate celor șapte Biserici sub diferite forme: „vin la tine curând” (Ap 2, 5, 16; 3, 11); „până voi veni” (Ap 2, 25); „voi veni ca un fur” (Ap 3, 3); „stau la ușă și bat” (Ap 3, 20). La Ioan, verbul a veni, raportat la Hristos, indică în primul rând prezența Sa în lume, printre ucenici și revenirea Sa reală și continuă în Biserică³⁴. G. K. Beale propune să facem distincție între venirile condiționate, ca intervenții locale ale lui Hristos în timpul desfășurării activității Bisericii și venirea necondiționată la Parusie. De aceea, când vorbim de venirile preparusiacae (cum ar fi venirea lui Hristos în Sfintele Taine) spunem că El a venit sau este prezent, iar când vorbim de venirea de la Parusie spunem că va veni, cu toate că în realitatea divină vorbim de un prezent continuu. De aceea, venirea profetită a lui Mesia a început să se îplinească, dar se va consuma în unele puncte în viitor.³⁵

În Euharistie, credincioșii trăiesc în prezent anticipările efectelor judecății și mântuirii, ale venirii finale a lui Hristos. Acest fond euharistic din epistolele Apocalipsei sugerează că Hristos este prezent și vine în Biserică, astfel încât Parusia Lui nu este numai un eveniment viitor.³⁶

Cel mai bine este să nu considerăm venirile condiționate și necondiționate ca fiind întru totul identice, ci să vedem venirile condiționate ca intervenții locale în timpul erei Bisericii, iar pe cele necondiționate ca referințe la Parusia finală. Fiind expresii ale tensiunii „deja / nu încă”, ar putea exista în aceste afirmații și o ambiguitate intenționată.³⁷

Numeroasele aluzii liturgice și în mod special sacramentale -ex: pomul vieții (2, 7), sfeșnicul (2, 5), cununa vieții (2, 10), mana ascunsă (2, 17), nume nou (2, 17), steaua de dimineață, motivul ușii ca temă pascală (3, 20) etc.- răspândite în corpul cărții susțin caracterul liturgic al cărții.

³⁴ Pierre PRIGENT, *Apocalypse et Liturgie...*, p. 37.

³⁵ Gregory K. BEALE, *The Book of Revelation: a commentary on the Greek Text*, William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, The Paternoster Press Carlisle, Michigan/Cambridge, 1999, p. 231-233.

³⁶ G. K. BEALE, *The Book of Revelation...*, p. 233.

³⁷ G. K. BEALE, „Eshatologie, III”, în *Dicționarul Noului Testament: un compendiu de învățătură biblică contemporană într-un singur volum*, editor Daniel G. Reid, Editura Casa Cărții, Oradea, 2008, p. 467.